

CHOR ROSSIIYASI MUSTAMLAKACHILIGI DAVRIDA TURKISTON MAKTAB VA
MADRASALARIDAGI IJTIMOIIY-MA'NAVIY AHVOL

Sayidova Ziynat Yoqubovna

*BuxDUPI Ta'lim va tarbiya nazariyasi va
metodikasi (boshlang'ich ta'lim) kafedrasi 2-kurs magistranti*

Amonov Ulug'murod Sultonovich

*ff.f.d(PhD), dots. BuxDUPI Ta'lim va tarbiya nazariyasi
va metodikasi (boshlang'ich ta'lim) kafedrasi o'qituvchisi*

Annotatsiya: Ushbu maqolada 19-asrning ikkinchi yarmi va 20-asr boshlarida Turkiston o'lkasidagi ilm-fan, ta'lim-tarbiya sohasidagi holati, ayniqsa maktab va madrasalardagi faoliyat, Chor Rossiyasi bosqinchilarining musulmon maktablari ustidan hukmronlik qilib, ba'zi lavozimlarni bekor qilish, bunday maktablarni qarovsiz hamda e'tiborsiz qoldirish afzal, rus-tuzem maktablarini tashkil qilibgina, musulmon xalqni eskilik sarqitidan faqatgina ruslashtirish orqali erishib bo'lish mumkinligiga xulosa qilishadi. Mahalliy maktablarda ta'lim olish, savod chiqarish juda ko'p vaqt talab qilgan. Shu boisdan bir qancha bosqichlarni bosib o'tish, o'g'il bolalar maktabi va qizlar maktabi o'rtasidagi farqlar, ularning afzalliklari haqida fikrlar yuritilgan.

Kalit so'zlar: *jadid, Turkiston, maktab, madrasa, rus-tuzem, ta'lim, tarbiya, otinoyi, masjid, savod, Chor Rossiyasi, musulmon, XIX asr, mustamlakachilik, o'quvchi, bola, hafiyak, zer-u zabar, murakkabot, duoyi salom, mutaqaot, alifbo, harf, bo'g'in.*

Chor Rossiyasi Turkiston hududini istilo qilish bilan birga, Turkiston xalqlarini ruslashtirish va xristian diniga o'tkazish orqali tilimizni, dinimizni va milliy qadriyatlarimizni ham istilo qilish siyosatini olib borgandi. Rus mustamlakachilari bunday siyosatni missionerlik yo'li bilan emas, balki islom dinini qoralash, uning ta'sir doirasini cheklash orqali oshirishga harakat qildilar.¹

XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlab Turkiston siyosiy, iqtisodiy hayotida bo'lganidek, moddiy va ma'naviy madaniyat, jumladan islom dini va uning tayanchi bo'lgan musulmon maktablari ustidan ham Chor Rossiyasining mustamlakachilik tartiblari o'rnatila boshlandi. Bu davrda bosqinchilar bizning ya'ni o'zbek millatining taslim bo'lishimiz, ularga qaram holda quldek yashashimiz uchun tish-tirnoqlarigacha kurashdilar. Ular bizni tilimiz, dinimiz, urf-odatlarimiz, milliy qadriyatlarimiz, qadimiy obidalarimizni yo'q qilish orqali manqurt singari o'zligimizdan ayro holda hayot kechirib, bor-budimizdan ayirib, butun hokimiyatni, hattoki yer yuzini egallamoqchi bo'lishdi. Bosqinchilar mustamlaka xalq ustida hukmronlik abadiy turishi uchun avvalo ta'lim-tarbiyani yo'q qilish orqaligina erisha olish mumkinligini juda yaxshi anglab yetganlar. Sababi bosib olingan xalq qanchalik savodsiz, ilmsiz, ma'naviyatsiz bo'lsa, ularni istagan

¹ Yunusova X. Chor Rossiyasida islom diniga munosabatning ba'zi masalalari. "O'zbekistonda ijtimoiy fanlar", 1994, 6-son, 39-40-betlar.

yo'riqda olib borish mumkin. Bular tarix zarvaraqlarida achhiq haqiqatlar ila ayanchli tarzda hikoya qilingan.

Turkistonning birinchi general gubernatori, general-ad'yutant K. P. fon Kaufman islom dini va musulmon maktablariga nisbatan "e'tibor bermaslik" siyosatini tanladi, mahalliy maktablar hayotiga aralshmaslikni ma'qul topdi.² Uning fikricha: "bu maktablar ko'hna musulmonchilik qoldiqlari sifatida hayotga yaramaydi, shuningdek keyincha taraqqiy etishiga zaruriy unsurlarning yetishmasligi sababli o'z-o'zidan o'lishi"³ zarur edi. Kaufman musulmon xalqining kuch-qudratiga ishonqiramay islom madaniyati o'z poyoniga yetib bo'lgani, endi qayta uyg'onmasligi va taraqqiy etmasligiga amin bo'lgan edi.

1873-yili Kaufman podsho hukumatiga "Turkiston o'lkasida xalq ta'limi va o'quv ishlarinitashkil qilish rejasi"ni taqdim etdi. "Reja"da musulmon maktablariga qarama-qarshi ravishda, mahalliy bolalar uchun ruscha maktablar ochish zarurligini ta'kidlab o'tadi. Uning fikricha faqat shunday maktablarga tubjoy aholini ruslashib ketishiga xizmat qilishi mumkin edi⁴ Shu tariqa Turkiston o'lkasidagi barcha rus maktablari bilan birgalikda musulmon maktablarida ham bosqinchilar o'z nazoratlarini o'rnata boshladilar. Ta'lim sohasida tubdan burilishlar sodir bo'la boshlandi.

Kaufman rus mustamlakachilariga nisbatan, dushmanlik kayfiyatidagi musulmon maktablarini inqirozini tezlatish uchun quyidagi tadbirlarni amalga oshirdi: 1. Diniy-ma'muriy lavozim-raisklikni⁵ bekor qildi, buning natijasida ko'pchilik ota-onalar domlaga sarflanadigan ortiqcha xarajatdan qutildik, deb bolalarni maktabga yubormay qo'ydilar.

2. Mutavalliboshi lavozimi bekor qilindi, bu bilan vaqflar ustidan nazorat to'xtadi; mutavallilar vaqf daromadini talon-taroj qilishi kuchaydi.

3. A'lamlilik bekor qilinib, mudarrislar ustidan nazorat yo'qoldi, ko'p madrasa mudarrisleri o'z xizmat vazifalariga sovuqqonlik bilan qaray boshladilar.

4. Madrasani tugatib kattaroq lavozimga ko'tarilish imkoniyatlari qisqardi. Deyarli barcha ma'muriy lavozimlarni rus ofiserlari egallay boshladilar. Madrasani tamomlab kelganlar faqat masjidida imomlik, maktabda domlalilik hamda shariat qonunlarini himoya qiluvchi qozilikni egallashi mumkin bo'ldi, shu bilan birga eng quyi ma'muriy mansablarga olinadigan bo'ldi.⁶

Bu davrda o'qish va yozish birgalikda olib borilmagan. Birinchi navbatda o'qish keyin esa yozuv o'rgatilgan. O'quvchilarga "Quron xati" ya'ni alif, be, te, se ni keyin boshqa harflarni quruq yodlash vazifa qilib berilgan. Shu tariqa o'quvchiga ta'lim berishda davom etishgan. O'quvchining savodini nazorat qilish uchun to'g'ri kelgan kitobdan o'qitib, agar u tutilmay ravon o'qib bersa savodi chiqqan, yoki tutilib o'qiy, bo'g'inlay olmasa savodi chiqmagan deya xulosa qilishgan. Savod o'rgatishda hijo (bo'g'in) usulidan foydalanishgan.

² O'zbekiston Respublikasi Markaziy davlat arxivi.2282-jamg'arma, 1-ro'yxat, 91-yig'ma jild, 89-varaq.

³ N. Ostroumov. Turkiston o'lkasi tubjoy aholisi maorifiga qarashlardagi beqarorlik. "Islom ikki o't orasida" kitobida. T., "Movarounnahr", 1992, 12-16-betlar.

⁴ Бендриков К. Е. Очерки по истории народного образования в Туркестане. М., 1960, 63-бет

⁵ Xon davrida rais-diniy urf-odatlarini, marosimlarni bajarilishi, ota-onalar bolalarini maktabga berganligini nazorat qilib borardi va musulmonchilikka rioya qilmaganlarni jazolardi. (O'zR MDA.2282-jamg'arma. 1-ro'yxat, 163 ish, 288-varaq.

⁶ O'zMDA, 2282-jam. 1-ro'yxat, 41-ish, 90-varaq.

Bu usul "Hijjai qadimiy" deb nomlanib uch bosqishni o'z ichiga oladi. Harf nomlarini yod olish, bo'g'in hosil qilish, bo'g'inlarni birlashtirish kabilar. Ba'zida mudarrislar o'quvchilarga Qur'ondan ham o'qib berishgan va ular ham ketidan takrorlashgan. Har bir maktabda ta'lim turlicha olib borilgan. Chunki harflar o'rgatib bo'lingach bo'g'inlab o'qish (zer-u zabar) boshqacha usulda ya'ni, ba'zi maktablarda domlalar harflarga o'zlari tushunadigan tilda nom qo'yib o'rgatishgan. Undan keyin esa, bo'g'inlarni bir-biriga ulab so'z hosil qilish ya'ni (abjad) usuli va hisoblashning ko'paytirish amali o'qitilib "Haftiyak"ka o'tilgan. "Haftiyak" o'rgatish bosqichida asosan "Qur'on"ning eng oson, el orasida mashhur bo'lgan "Yosin", "Fotiha", "Taborak" kabi suralari domlalar tomonidan ta'lim berilgan. Bu bosqich juda uzoq vaqt talab qilganligi uchun vaqt o'tib, "Haftiyak" boshdan oxir o'qitilmay, "Furqon"ni qo'lga olishgan. Boshqa kitoblardan bolalar ilm olayotgan paytlarda ham kun ora ilohiy kitobdan o'qishgan.

Eski yozuvda yozish bolalar uchun qiyinchilik tug'dirar, kech savod chiqarishar edi. Sababi shundan iboratki, arab alifbosidagi harflar alifboda va so'z hosil qilgan paytda boshqacha ko'rinishda yozish kerak edi. Buning isbotini quyidagi maktubda ko'rishimiz mumkin: "Agar arab alfaviti bunchalik qiyin bo'lmasa edi, unda oltitalab harfning shakli bir xil bo'lmasa edi va unda unli tovushlar bo'lganda edi, men butun grammatikasini 48 soatda bilib olar edim".⁷

O'quvchilar qora rangli siyoh orqali yozishgan. Bu siyohni tayyorlaydigan kishilar Buxoro, Samarqand, Toshkent, Qo'qon shaharlarida mashhur shaxslar shu orqali tirikchilik qilishgan. Kimga siyohdon va siyoh kerak bo'lsa bozordagi sahhor yoki attorlardan xarid qilishgan. Maktablarda yozuv peshindan keyin o'rgatilgan. Yozuvni o'rganmagan bola maktabda qolib domla yozib bergan yozuvlarni mashq qilgan, hali boshlamagan o'quvchilar esa uylariga qaytishgan. Agar bola xatni yaxshi yozib tugatsa unga yangi ta'lim berilgan. Ta'lim bosqichi quyidagicha bo'lgan: 1. Mufradot — ba'zi harflarni alifbo tartibida qog'ozga husnixat bilan ko'chirish. 2. Murakkabot — bo'g'inlab o'qish ya'ni, so'zdagi tovushlarni bir-biriga qo'shish. 3. Muqattaot — zda kokitoblardagi she'r, g'azal, ruboiylarni chiroyli tarzda ko'chirib yozish, shundan so'ng domla o'quvchilarga bir qancha so'zlarni mustaqil tarzda yozish vazifasini bergan. Eng so'nggida bolalar "Duoyi salom" ya'ni salom xati yozishgan. Agar mana shu xat chiroyli va bexato yozilgan bo'lsa demak, bolaning savodi chiqqan hisoblangan. Savodni yanada takomillashtirish uchun shoir va ulamolarning butun boshli kitobni husnixat bilan ko'chirib yozishgan. Maktablar va maktabxonalar asosan masjid yonida qurilgan.

Bu davrlarda faqat o'g'il bolalar maktabga borib savod chiqarishgan. Ammo qizlar maktabga bormaganlar. Ular faqat otinibi xonadoniga borib ilm olishgan. Sababi qizlar o'g'il bolalardek maktabga borib bilim olishlari majburiy bo'lmagan. Otinoyi maktablari soni deyarli ko'p bo'lmagan. Oz sonli qizlar savodli bo'lishgan, xolos.

Maktab bilan otinoyi maktabi bir-biridan deyarli farq qilmagan. Bazi farqlari quyidagicha: maktab asosan mansabdor shaxslar hamda hukumat tepasidagilar tomonidan ochilsa, otinoyi ayol va qizlarni o'zi jalb qilib o'qitgan; maktab hududiy joylashuv jihatidan madrasa va masjidlar oldida qurilgan, otinoyi maktabni o'z xonadonida tashkil qilgan;

⁷ К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч. т. 21. М. 1929, 495-бет.

maktabda faqat bilim olish bilan shug'ullanilgan bo'lsa, otinoyi maktabida uy yumushlariga ham jalb qilingan. Otinoyilar ilm o'rgatishda o'g'il bolalar maktabi va masjid imomlaridan yetakchi o'rinda turgan, chunki ular faqat bitta sohada faoliyat yuritishgan. Ba'zi ota-onalar o'g'illarini ilk marotaba otinoyilarga berishgan. Otinoyi maktablarida arab tilida yozilgan kitoblardan tashqari forscha va turkcha kitoblardan ham ta'lim berilgan.

Sadriddin Ayniy eski maktablar haqida shunday fikrlarni bildirgan: "Maktab binosi janubga orqa o'girib tushgan bo'lib odatda, ikki eshikli kichkina bir uydan iborat edi. Uning eshiklaridan biri bir tabaqali bo'lib qishda yopiq qo'yilar edi. Ikkinchi eshigi esa daricha bo'lib, bo'yi chorak kam bir gaz, eni yarim gaz kelar edi"⁸

Ona zamin Turkistonda XIX asr oxiri va XX asr boshlarida ta'lim sohasida bir qancha evrilishlar tufayli biz musulmon xalqi arosatda qoldik. Sababi, rus bosqinchilari o'zlarining rus-tuzem maktablarini tashkil etib, eski maktablarni "zamondan orqada qolgan" deb qoralashga harakat qilishdi. Ularning maqsadi bizning o'zligimizni yo'qotib, rus madaniyati, tili, dini, urf-odatlarini targ'ib qilish orqali hokimiyatda abadiy turish, mustamlaka xalqni qulga aylantirish bo'lgan. Ammo bu harakatlarga taraqqiyparvar ma'rifatchilarimiz o'zlarining tahsinga sazovor jasoratlari bilan butun xalqni, millatni uyg'otishga urinishar edi. Bu davrda maktab va madrasalarda savod chiqarish uzoq davom etgan. Ta'lim faqat quruq yodlatish bilan cheklangan. O'quvchilar maktabdor tomonidan ayovsizlarcha kaltaklangan. Mana shunday qiyinchiliklarga barham berish uchun buyuk ma'naviyat sohiblari bir qancha dasturlar ishlab chiqishgan va buni amalda ham qo'llashgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Yunusova X. Chor Rossiyasida islom diniga munosabatning ba'zi masalalari. "O'zbekistonda ijtimoiy fanlar", 1994, 6-son, 39-40-betlar.
2. O'zbekiston Respublikasi Markaziy davlat arxivi.2282-jamg'arma, 1-ro'yxat, 91-yig'ma jild, 89-varaq.
3. N. Ostroumov. Turkiston o'lkasi tubjoy aholisi maorifiga qarashlardagi beqarorlik. "Islom ikki o't orasida" kitobida. T., "Movarounnahr", 1992, 12-16-betlar.
4. Бендриков К. Е. Очерки по истории народного образования в Туркестане. М., 1960, 63-бет
5. Xon davrida rais-diniy urf-odatlarini, marosimlarni bajarilishi, ota-onalar bolalarini maktabga berganligini nazorat qilib borardi va musulmonchilikka rioya qilmaganlarni jazolardi. (O'zR MDA.2282-jamg'arma. 1-ro'yxat, 163 ish, 288-varaq.
6. O'zMDA, 2282-jam. 1-ro'yxat, 41-ish, 90-varaq.
7. К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч. т, 21. М. 1929, 495-бет.
8. S. Ayniy, Eski maktab. Toshkent—1955, 4-bet

⁸ S. Ayniy, Eski maktab. Toshkent—1955, 4-bet